

Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha

A Report Submitted to Abdülhamit II on Administrative and Social-Economic Structures of Egypt

Yunus ÖZGER*

Özet

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran sorunlardan biri, Mısır Meselesidir. Başlangıçta bir iç problem olarak görülen mesele, bir süre sonra İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin dâhil olduğu uluslar arası bir boyut kazanmıştır. 1798'de Fransa tarafından işgal edilen Mısır, 1882'de İngiliz işgaline uğramıştır. Dönemin Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamid, diğer alanlarda olduğu gibi bu sorununun çözümü için ilgili devlet adamlarına layihalar hazırlatmıştır.

Bu çalışmada, yedi yıl Mısır'da görev yapmış bir devlet adamının padişaha takdim ettiği raporu incelenmiştir. Mısır Yüksek Komiserliği'nde görev yapan Mehmed Muhsin imzasıyla hazırlanan layihada, Mısır'ın sosyal ve ekonomik yapısı ile idari durumu hakkında bilgi verilmiştir. Layihada işlenen konular arasında, Mısır devlet adamları, Bakanlar Kurulu, Mısır'ın kara ve deniz gücü, vakıfları, uleması, eğitim yapısı başlıkları bulunmaktadır. Layihanın sonuç kısmında ise Mehmed Muhsin'in yapılmasını tavsiye ettiği hususlar yer almaktadır.

Söz konusu layiha, XIX. Yüzyıl sonlarında Mısır'ın genel durumunu araştıranlar için bir kaynak özelliği gösterecektir.

Anahtar kelimeler: Mısır Sorunu - II.Abdülhamid - Yüksek Komiserlik - Layiha

Abstract

One of the most problematic issues for the Ottoman Empire in the 19th Century was the Egyptian Question. At the beginning the Question seemed as an internal problem but then it turned to an international problem with intervention of the Great Powers like Great Britain, France and Russia. Egypt that had been invaded by France in 1798 was invaded by Britain in 1882. Sultan Abdulhamid II ordered preparation of reports for the solution of problem.

---

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Yozgat

In this study, a report submitted by a statesman, who served in Egypt for seven years, was evaluated. Mehmed Muhsin, who served in Egypt Higher Commissariate, submitted a report and gave information on social, economical and administrative situation of Egypt. The report includes such titles as Egyptian statesmen, assembly of ministers, Egypt's land and naval forces, funds, scholars and education. At the conclusion part of the report, Mehmed Muhsin gives some advices for the solution of the problem.

This report would be a source for researchers studying on general situation of Egypt at the end of the 19th Century.

Keywords: *Egyptian Question - Abdülhamid II - Higher Commiserate - Report*

Giriş

A- II. Abdülhamid Zamanına Kadar Mısır

Dünyanın en eski medeniyetlerinden biri olan Mısır, Afrika kıtasının kuzey doğusunda yer alır. Çivi yazılı tabletlerde Mirsi/ Musri/ Musur ve İbrânîce belgelerde Misrayim şeklinde geçen Mısır adının, Proto-Semitik masôr (sur, kale) kelimesinden geldiği öner sürülür. Günümüz Batı dillerinde kullanılan *Egypt* kelimesinin ise, başşehir Memfis'in eski Mısır dilindeki ilk adı olan Hakuptah/ Hikuptah'tan geldiği sanılır.¹ Mısır, adının eski sâmi bir kökten geldiği ve halk dilinde “Maşr” olarak kullanıldığı da söylenir.²

Oldukça zengin bir tarihe sahip olan ve uzun bir süre hanedanlıklar egemenliğini yaşayan Mısır,³ Bizans döneminde dört ana bölgeden biri olan Ön Asya ve Trakya ile birlikte doğu bölgesinde yer almıştır. İmparatorluğun en zengin eyaleti olup, tahıl ambarı işlevini görmüştür.⁴

Miladi 639 yılı sonlarından itibaren Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlayan Mısır,⁵ Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine dâhil oldu.⁶ Ancak fetihle beraber Mısır'da ve bölgede sorunlar tam olarak çözülemedi. Memlûk Sultanı Melik Eşref Kayıtbay'ın azatlı kölelerinden ve Sultan Gavri ile Sultan Tomanbay'ın nüfuzlu beylerinden olan Canberdi Gazali, Mısır'ın zaptı sonrası affedilmiş ise de Sultan Selim'in vefatını duyar duymaz Melik Eşref unvanıyla hemen hükümdarlığını ilan etti. Ancak üzerine sevk edilen kuvvetlerle 1521'de mağlup edildi. Daha sonra 1522'de Mısır beylerbeyi Hayır Bey'in ölümü ile birlikte kargaşa çıktı ve yine isyan baş gösterdi. Ardından Hain Ahmed Paşa vakası meydana geldi. Sultan Selim'in itimat ettiği bir devlet adamı olan Ahmed Paşa, vezirliğe kadar yükselmiş biri olmasına rağmen, Sultan Süleyman'ın Pîrî Paşa'nın yerine hasodabaşısı Frenk İbrahim Ağa'yı sadarete tayin edince, ikinci vezir olan Ahmed Paşa buna gücenerek Mısır

¹ Hilal Görgün, “Mısır (Tarih)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, Ankara 2004, s.555.

² Besim Darkot, “Mısır”, *İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, VIII, 3.Baskı, İstanbul 1979, s.217.

³ Mısır'ın eskiçağ tarihi ve hanedanlıklar dönemi için bkz. W. M. Flinders Petrie, *History of Egypt*, Vol.I, Newyork 1902.

⁴ Cesim Avcı, “Mısır (Bizans Dönemi)”, *D.İ.A.*, XXIX, s.558.

⁵ Darkot, “Mısır”, s.219.

⁶ Şamdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mer'it- Tevarih*, İstanbul 1338, s.502-503; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, II, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s.284-287; *Mustafa Nuri Paşa, Netayicü ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, I-II, sadeleştirilen Neşet Çağatay, Ankara 1992, s.84-86,

valiliğini talep etti. 1523'de isteği kabul edilen Ahmed Paşa, Mısır'a vardığında Memlûkler zamanından kalma küskünleri etrafına toplayarak büyük bir güç haline geldi ve ardından *El-Melikü'l- Mansur Sultan Ahmed* adıyla hükümdarlığını ilan etti. Bu gelişmeler üzerine Sultan Süleyman, veziri azam İbrahim Paşa'yı Mısır'a göndererek otoriteyi yeniden sağladı.⁷ Ancak bir süre sonra Mısır'da tekrar kargaşa çıkmasının önü alınmadı.

Mısır'daki kölemen ocağının Yavuz zamanında veya daha sonraki dönemlerde kaldırılmamış olması, bir türlü teskin edilemeyen sıkıntıların ana sebebi olarak gösterilmiştir. Nitekim aynı kargaşa XVI. yüzyıl sonları ve XVII. Yüzyıl başlarında da devam etmiştir.⁸

Osmanlı hükümeti ile Mısır kölemen beyleri arasındaki hâkimiyet mücadelesi, XVIII. yüzyıl sonlarında mecrasını değiştirerek uluslar arası bir probleme dönüşmeye başladı. 1789'da ihtilalin ortaya çıktığı Fransa çalkantılı günler yaşarken; başlangıçta Osmanlı Devleti bu durumu Fransa'nın bir iç sorunu olarak kabul etti ve diğer problemleri çözmeye çalıştı. 1793'te Fransız elçisi Derscorches'in İstanbul'a gelişi, ilişkilerde yeni bir dönemi başlattı. Fransa cumhuriyet hükümeti elçisini İstanbul'a kabul eden Osmanlı Devleti, başta onu resmen tanımamıştı. Elçinin getirdiği iki önemli öneri vardı ki, bunlardan biri Fransa'nın cumhuriyet hükümetinin tanınması, diğeri Osmanlı'nın Fransa lehinde savaşa katılması ve bunun için de ikili bir anlaşma yapılmasıydı. İki öneriyi de kabule yanaşmayan Osmanlı hükümeti, elçiyi ne resmen kabul ne de reddettiğinden bir süre hem kralın hem cumhuriyet hükümetinin ayrı ayrı iki elçisini barındırdı. Ancak sonraki yıllarda meydana gelen gelişmeler durumu değiştirdi ve İstanbul'a yeni gelen Fransız elçisi Verninac kabul edildi. Böylece 11 Haziran 1795 tarihinde yeni rejim resmen tanındı. 18 Ekim 1797'de Fransa, imzaladığı Campo Formio Antlaşması ile Avrupa'da üstünlüğü ele geçirdi. Kendisine yeni hedef olarak koalisyon savaşlarında mağlup edemediği İngiltere'yi seçti. Direktuvar Hükümeti, bu güçlü devleti yenmek ve barışa zorlamak için Britanya adalarına çıkarma yapması için İtalya fatihi Napolyon Bonapart'ı görevlendirdi. Ancak Napolyon, Fransa dışişleri bakanı Talleyran gibi düşünüyor ve Mısır'ı zapt etmeyi tasarlıyordu. Neticede bu tasarı kabul gördü ve Direktuvar Meclisi, 5 Mart 1798'de Mısır'a bir sefer açılması ve komutanlığının Napolyon'a verilmesini kararlaştırdı.⁹

Nil nehri üzerinde Fransa'nın gelecekte sahip olacağı etkinin alt yapısını teşkil eden bu sefer,¹⁰ üç yıl sürecek olan işgal dönemini başlattı. Napolyon bu alt yapıyı oluşturacak adımlar attı. Sadece bir işgalci olarak Mısır'a girmedi. Yanında büyük bir kütüphane ve birçok âlimle birlikte oraya vardı. İki okul açtı, iki gazete çıkarttı ve bunun yanında bir ilmi kurum, tiyatro ve bir matbaa açtırdı.¹¹ En azından bir müddet Osmanlı-Fransız ilişkilerine öldürücü bir darbe vuran bu işgal,¹² Napolyon ordularının Mayıs 1799'da Akka'da Cezzar Ahmed Paşa kuvvetlerine yenilmesiyle son buldu ve Bonapart,

⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1988, s.316-320; J.H.Kramers, "Mısır (Osmanlılar Devri)", *İ.A.*, VIII, s.243.

⁸ J.H.Kramers, "Mısır (Osmanlılar Devri)", *İ.A.*, VIII, s.244.

⁹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4.Baskı, İstanbul 1995, s. 78-79.

¹⁰ Donal Scott Buchanan, *The British Invasion Of Egypt And The Political Press, 1882*, Texas Tech University Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, USA 1997, s.19.

¹¹ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, I.Kısım, Ankara 1945, s.21.

¹² Sina Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XLIX, sayı 3, Ankara 1995, s.25.

Ağustos 1799'da Mısır'dan ayrıldı. Osmanlı imparatorluğu 1798'de Rusya, 1799'da da İngiltere ile Fransa'ya karşı anlaşma yaptı.¹³ Fransız kuvvetleri de Osmanlı-İngiliz ittifakıyla gerçekleştirilen saldırılara dayanamayarak Ağustos 1801'de Mısır'ı terk etmek zorunda kaldı. Mısır, Fransızların burayı terk edişi sonrasında da bir türlü sükûnu bulamadı ve Osmanlı yönetimi ile Memlûk beylerinin mücadelesi yine devam etti. İşgale karşı gösterdiği başarılarından dolayı Mısır Valisi tarafından binbaşılığa yükseltilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa, ortamdaki faydalanmasını çok iyi bildi ve bütün tarafları birbirine karşı kullanarak, ileri gelenleri bertaraf etti. Ardından ulema, eşraf ve halkın desteğini alarak 1805'de Mısır valiliğine getirildi.¹⁴

Mehmed Ali Paşa ile birlikte Mısır, yeni bir dönemece girdi. Osmanlı Hükümeti, senelik belirli bir vergiden başka, Medine'yi zapt eden Vehhabileri de tedip etmesi şartıyla Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğini onayladı.¹⁵

Mısır'da Mehmed Ali Paşa dönemi başladı, ancak Fransa'nın burayla ilgisi hiç kesilmedi. Çünkü Napolyon'un Direktuar meclisine yazdığı mektupta ifade ettiği şekliyle Mısır'a hâkim olanın Hindistan'a da hâkim olacağı kanaati mevcuttu. Kısa zamanda idari, iktisadi ve sanayi alanında büyük başarılar kazanan Mehmed Ali Paşa bir de modern ordu kurdu. İlk olarak 1807'de İngilizlere karşı başarı sağlayan Paşa, kısa süre sonra Vehhabi sorununu halletmekle görevlendirildi.¹⁶

Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı Vehhabiler üzerine sevk etti. İbrahim Paşa Vehhabileri perişan ederek, Deriye'yi ele geçirip Mısır'a döndü. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa, hâkimiyet alanını genişletmek için Sudan'a sefer açtı ve İsmail Paşa'yı bu işe memur etti.¹⁷ Böylece Hicaz'ı Vehhabilerden kurtaran Mehmed Ali Paşa'nın İslam dünyasında şöhreti arttı ve nüfuzu Arabistan'ın her yanına yayıldı. Bir süre sonra Yunan isyanı patlak verdiğinde Osmanlı hükümeti, yeniden Mehmed Ali Paşa'nın güçlü ordusuna ihtiyaç duydu. İsyani bastıramayacağını anlayan Osmanlı hükümeti, onun Mora ve Girit valiliği talebini kabul etti. Mehmed Ali Paşa da oğlu İbrahim Paşa'yı 60 gemi ve 16.000 askerle Mora üzerine gönderdi. Osmanlı kuvvetleri ile birleşen Mehmed Ali Paşa askerleri, 1827'de Misolongi ve Atina'yı teslim alarak isyanı bastırdı. Sultan II. Mahmud, bundan çok memnun olup, Mehmed Ali Paşa'yı övücü sözler söyledi.¹⁸ Ancak bir süre sonra Yunan isyanının Avrupa ülkelerinin içine dâhil olduğu bir sorun olması, işi zora soktu ve İngiliz, Fransız ve Rus donanmasının Navarin'de Osmanlı ve Mısır donanmasını 20 Ekim 1827'de yakmasına engel olunamadı.¹⁹

Bu son olay, Osmanlı hükümetinin Mehmed Ali Paşa'ya bakışını değiştirdi ve devlet, bir bakıma valisinin gücünden ve Mısır'ın kendisinden kopmasından endişelenmeye başladı. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı esnasında istenildiği halde

¹³ Yavuz Ercan, "Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 2, Ankara 1991, s.75.

¹⁴ Görgün, "Mısır (Fransız İşgali ve Sonrası)", *DİA*, XXIX, s.570; Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diploması Mücadelesi: 1882-1887*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Siyasi Tarih ve Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s.23-25.

¹⁵ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüt", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I, sayı 2, Ankara 1943, s.33.

¹⁶ Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, s.25-26.

¹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, sadeleştiren Dündar Günday, İstanbul 1993, s. 2797.

¹⁸ Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, s.28; Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.142-143.

¹⁹ M.Tayyib Gökbilgin, "Navarin", *İ.A.IX*, s.133.

Mehmed Ali Paşa'nın yardım göndermemesi, ilişkileri daha da gerdi ve II. Mahmud da karşı hamle olarak, söz vermiş olduğu Girit ve Suriye valiliklerini paşa'ya bırakmadı. İşte bütün bu olup bitenler Mısır sorununu ortaya çıkardı.²⁰

Mesele, 1831'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'ye saldırısı ile başladı. Paşa'nın Anadolu'yu da gözüne kestirip Konya'da Osmanlı ordusuna karşı zafer kazanması, Osmanlı hükümetini ve İstanbul'u tehlikeye soktu. Başlangıçta bir iç sorun olarak düşünülse de Batılı devletlerin müdahil olmalarıyla sorun, uluslar arası boyut kazandı.

Osmanlı Devleti, sorunu tek başına çözemeyeceğini anladığından önce İngiltere'den yardım istedi ise de bu sağlanamadı. Ardından Rusya ile temasa geçildi ve Rusya'nın yardım önerisi kabul edildi. Ancak Rusya'nın bu girişimi, İngiltere ve Fransa'yı telaşa düşürdü. II. Mahmud'un isteği ile 12.000 civarında Rus askeri İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasına çıktı. Dostane şekilde de olsa Rusya'nın boğaza yerleşmesi, İngiltere ve Fransa üzerinde büyük etki bıraktı ve Rusya'yı boğazdan çıkarma yollarını aradılar. Baskılar sonucu 5 Mayıs 1833'de padişah ile valisi arasında Kütahya Antlaşması yapıldı. Buna göre Mehmed Ali Paşa'ya Mısır ile birlikte Girit valilikleri ve ek olarak da Suriye valiliği verilirken; oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliğine ek olarak Adana valiliği bırakıldı. Mehmed Ali Paşa'nın eskiden olduğu gibi devlete vergilerini ödemesi ve ordusunu Anadolu'dan çekmesi garanti altına alındı. Söz konusu hususlar, padişahın bir fermanı ile resmîyet kazandı.²¹

Kütahya Barışı, aslında Mehmed Ali Paşa'nın bir zaferi anlamına gelse²² de, ne o'nu ne de padişahı tam olarak tatmin etmemişti. Mevcut durumu gururuna yediremeyen II. Mahmud, vermiş olduğu yerleri geri alabilmenin yollarını aramaya başlamıştı. Son gelinen nokta, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında ileride sıklıkla tartışmalara sebep olacak 1838 Ticaret Antlaşmasının imzalanmasına vardırı. (16 Ağustos 1838 Balta Limanı Antlaşması). Bir müddet sonra 24 Haziran 1839'da Osmanlı orduları ile İbrahim Paşa kuvvetleri Nizip'te karşılaştı ve Osmanlı askerleri ağır bir yenilgi aldı. Daha mağlubiyet haberi ulaşmadan II. Mahmud'un ölümü ve yerine genç padişah Abdülmecid'in geçişi, meselenin seyrinde yeni bir merhale oldu. Böylece Mısır meselesinin ikinci aşamasına geçildi ve İngiltere'nin gayretleriyle, soruna çözüm bulunması için İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya arasında 15 Temmuz 1840'da Londra'da bir anlaşma yapıldı. Buna göre Padişah, Mısır valiliğini babadan oğla geçmek üzere ve Güney Suriye ile Akka valiliğini de hayatı boyunca Mehmed Ali Paşa'ya bıraktı. 13 Şubat 1841'de "Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı" yayımlanarak yeni statü belirlendi.²³

Mısır'daki problemler daha önce söylendiği gibi hiçbir zaman tam olarak bitmedi. Mehmed Ali'nin son seneleri ile İbrahim Paşa'nın kısa süren valiliği ve Abbas, Said ve İsmail Paşaların valilikleri boyunca Mısır, Osmanlı'dan gittikçe ayrılarak, Avrupa siyasi ve ekonomik etkisi altına girdi.²⁴ Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinde²⁵ çok iyi şekilde karşılayan İsmail Paşa döneminde yaşanan gelişmeler, O'nun 1867'de padişah manasına gelen "Mısır Hidivi" unvanını alması ile sonuçlandı. Ancak İsmail Paşa'nın 1869'da

²⁰ Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.168-169.

²¹ Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi*, s.41.

²² Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Çev. Nilüfer Epeçeli, İstanbul 2005, s.313.

²³ Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.176-180.

²⁴ J.H.Kramers, "Mısır", s.251.

²⁵ Mısır seyahati için bkz. Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944.

Avrupa'ya yaptığı gezide²⁶ ve Süveyş kanalının açılışında olduğu gibi bağımsız bir hükümdar gibi davranması, Osmanlı hükümeti ile arasını açtı. Veraset usulünü de kendi evlatları lehinde değiştirmeyi başaran İsmail Paşa, Hidivliği süresince Batı'dan aldığı borçlar yüzünden iç sıkıntılar yaşamaya başladı.²⁷ Bir süre sonra borçlarını ödemeyi durdurunca, alacaklarını riske atmak istemeyen Batılılar devreye girerek Mısır'da "Borçlar Sandığı İdaresi"ni kurdular. Böylece Mısır, yabancıların mali kontrolü altına girdi.²⁸

B- II. Abdülhamid Döneminde Mısır

II. Abdülhamid zamanına gelindiğinde Mısır meselesi, yüzyılın son çeyreğinin önemli sorunlarından biri durumundaydı. Batı'nın yayılmacı politikası karşısında, Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü korumayı amaçlayan ve dış politikada hükümeti devre dışı bırakarak inisiyatifi ele alan Sultan, meselenin çözümü için İstanbul'da düzenlenen konferansa karşı politikalar geliştirdi. Konferans öncesi Mısır sorunu, Hidivliğin borçları yüzünden daha da derinleşmişti. 1879 yılında, olaylardan sorumlu tutulan Mısır Hidivi değiştirilmesine rağmen, sorun gittikçe büyümekteydi.²⁹

Yabancıların Mısır ekonomisi üzerindeki kontrolünden rahatsızlık duyan halkın tavrı ve borçlanmalar sonrası yapılmak istenen sıkı tasarruf politikası ile ordudan bazı subayların çıkarılması, bardağı taşıran son damla oldu. 1881'de ordu içindeki az sayıda Arap asıllı subaydan biri olan Albay Ahmet Arabi /Urabi Paşa önderliğinde bir grup asker ayaklandı. Meşrutiyet ortamında kurulan Vatan Partisi'nin faaliyetleri, İngiltere ve Fransa tarafından hoş karşılanılmıyordu. Vatan Partisi (el- hizbu'l-vatani) taraftarları, Mısır'daki ekonomik, siyasi ve sosyal olumsuzlukların sebebi olarak yabancıları görüyor ve onları protestoya davet ediyordu.³⁰ "Mısır Mısırlılarıdır" ideali üzerinde hareket eden ve Cemaledin Afgani'nin öğrencisi olan Muhammed Abduh ile Raşid Rıza'nın da kalem ve nutuklarıyla destek verdiği³¹ Urabi Paşa ve taraftarları bir süre sonra hükümeti ele geçirdi. Urabi hareketi, İsmail Paşa'nın azli ile sonuçlandı ve Tefvik Paşa, Mısır Hidivi oldu. Ancak Urabi Paşa'nın nüfuzunun bu denli artması, yeni problemleri ortaya çıkardı. Urabi Paşa, ilk olarak "cihadiye" müsteşarı, ardından Mahmud Sami Paşa kabinesinde 1882'de "cihadiye" nazırı oldu. Her ikisinin de yabancı aleyhtarı olması ve orduda yeni düzenlemeye gitmek istemeleri üzerine, İngiltere ve Fransa olaya müdahale ederek İskenderiye'ye bir donanma gönderdiler. Urabi Paşa'nın İskenderiye istihkâmlarını takviye etmesi, İngilizleri daha da kuşkulandırdı ve kısa süre sonra kanlı çarpışmalar oldu. Ardından da İngilizler İskenderiye'yi top atışına tuttu ve Mısır'ı işgal ettiler (1882). Ne zaman çekileceği konusunda herhangi bir tarih vermeyen İngiltere, Mısır'daki işgalin geçici olduğunu ilan etti. İngiliz hükümeti ve muhalefeti, Mısır'da yeniden idarenin tesis edilmesinden sonra kuvvetlerini geri çekmek düşüncesindeydi. Fakat işgalden yirmi yıl

²⁶ Gezi için bkz. Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen ve Hicaz Meselesi*, yay.haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1999, s.33-36.

²⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, Ankara 1988, s.44.

²⁸ Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi*, s.50.

²⁹ Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamit'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", *Türkler*, XIII, Ankara 2002, s.57-58.

³⁰ Vatan Partisi'nin İngiliz işgaline karşı faaliyetleri sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Mustafa Kamil'den sonra partinin başına geçen Muhammed Ferid, siyasi hayatta aktif olduğu 1904-1919 arası dönemi kaleme aldığı hatıratında anlatmıştır. Bunun için bkz. Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarıdır İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, çev. Ali Benli, Macit Karagözlü, İstanbul 2007.

³¹ Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi*, s.158.

sonra bile her iki taraf Mısır'daki işgalin devam etmesini bir zorunluluk olarak gördüler. Bu arada 1883'te Mısır'a geri dönen Lord Cromer (Evelyn Baring), 1907'ye kadar aralıksız olarak yirmi dört yıl bu ülkede adeta bir İngiliz sömürge valisi gibi görev yapmaya başlamıştı.³²

Meselenin çözümü için Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 24 Ekim 1885'te bir antlaşmaya varıldı. Bu imzayla İngiltere'nin Mısır'daki varlığını resmen tanıyan Padişahın Mısır üzerindeki hükümlerlik hakları önemli bir darbe yedi. Özellikle, İngiltere tarafından Mısır'a bir yüksek komiser tayin edilmesi, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesini meşrulaştıran bir adım özelliği taşıyordu. İngiltere, antlaşmada yer alan maddeleri uygulamak için İstanbul görüşmelerini yürüten Sir Henry Drummond Wolff'u Yüksek Komiser olarak atadı. Osmanlı tarafından kimin yüksek komiser olacağı hususu uzun bir süre tartışıldıktan sonra, 5 Aralık 1885 tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır Yüksek Komiseri olarak görevlendirildi. İki komiser arasında birçok görüşme gerçekleştiyse de Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İngiltere'yi Mısır'dan çıkma noktasında Wolff'u ikna etmeyi ve bir antlaşma yapmayı başaramadı. İngiltere hükümeti, Wolff'u geri çağırdı ve Mısır meselesiyle ilgili görüşmelerde artık Osmanlı komiserini tanımayacağını, Sadrazam ve Hidiv'i muhatap alacağını bildirdi. Bunun üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa, görevinden istifa ettiyse de istifası kabul edilmedi ve Kahire'de kalmaya devam etmesi söylendi. Sorunun çözümü için daha sonra İstanbul'da görüşmelere devam edilmesi istendi. İngiltere, bunun için yine Wolff'u görevlendirdi ve uzun müzakereler sonrasında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 22 Mayıs 1887'de bir antlaşmaya varıldı. Varılan antlaşmanın en önemli kısmı, Mısır'ın boşaltılmasında sonra herhangi bir iç ve dış tehlike oluşması halinde, İngiltere'nin tekrar asker gönderme yetkisinin olmasıydı. Ancak Fransa ve Rusya, İngiltere'ye ikinci bir işgal hakkının verildiğini öne sürerek Osmanlı Padişahının bu antlaşmayı onaylamamasını istediler. II. Abdülhamid, yaptığı geniş değerlendirmeler sonucu, antlaşmayı imzalamaktan vazgeçti.³³

İngiltere'nin asıl amacı, Mısır'ı tahliye etmemek ve sürekli zaman kazanmaktır. Araştırmada incelenen layihanın kaleme alındığı 1892 yılında da İngiltere hala Mısır'da bulunmaktaydı. Söz konusu layiha, II. Abdülhamid'in yönetim anlayışının bir neticesi olarak hazırlanmıştır.

II. Abdülhamid daha saltanatının ilk yıllarında valilerden raporlar istemiş ve buldukları bölgenin genel durum ve problemlerini anlatmalarını talep etmiştir. Padişahın bu talebine istinaden Osmanlı coğrafyasının her tarafından hükümet merkezine "*Layiha*"lar gönderilmeye başlanmıştır. Bundan başka, tespit edilen sorunları çözmek ve yapılan uygulamaları kontrol etmek amacıyla denetleme kurulları oluşturulmuş ve bunlardan da raporlar istenmiştir.³⁴

³² Ahmet Yaramış, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883 – 1907)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, IX, sayı 2, Aralık 2007, Afyonkarahisar 2007, s. 124; Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı", s.59 ; J.H.Kramers, "Mısır", s.253; Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi*, s.98.

³³ Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi*, s.220, 250-270, 315.

³⁴ II. Abdülhamid'e sunulan bir layiha ile ilgili çalışma yapan Musa Çadırcı, değişik konularda yazılmış olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki layihaları ve üzerinde çalışılmış olanları tespit ederek eserine koymuştur. Yayımlanmamış olanlar:

1- Van Vilâyetine Dair Vali Hamid Paşa Lâyihası,
2- Zor Kıt'ası hakkında Kürt İsmail Paşa Lâyihası,

C- Yüksek Komiserlik Heyeti'nin Mısır'a Gidişi ve Araştırma Konusu Layiha Metninin Hazırlanışı

Araştırma konusu olan layiha, altı yılı Mısır Hidivi Tevfik Paşa³⁵ (1879-1892) ve bir yılı II. Abbas Hilmi Paşa³⁶ (1892-1914) zamanında olmak üzere toplam yedi yıl (1885-1892) Mısır'da kalmış olan, Mısır Yüksek (fevkalade) Komiserliği ikinci kâtibi ve amed-i divan-ı hümayun halifelerinden Mehmed Muhsin bin Seyyid Şeyh Fahreddin tarafından kaleme alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yılsız Esas Evrak 00127/000085 numara ile kayıtlı olan ve 20 Eylül 1892'de kaleme alınan layihada, Mısır'ın devlet adamları, bakanlar kurulu, kara ve deniz askeri gücü, ilim adamları, vakıfları, uleması gibi konular irdelenmiştir.³⁷

Sicill-i Ahvâl kaydına göre Mehmed Muhsin Bey, 31 Ağustos 1856'da İstanbul Üsküdar'da dünyaya gelmiştir. Babası Bandırmalizâde Şeyh Fahreddin Efendi'dir.³⁸ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri adlı eserinde Mehmed Muhsin Bey'e de yer vermiş ve özetle şu ifadelerle tanıtmıştır: *Edip, tarih-şinas bir zat olup, Üsküdarlıdır. Tahsilini tamamladıktan sonra, kalemlerde ilerledi. Uzun süre Osmanlı Devleti'nin Mısır fevkalade komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa maiyetinde kâtiplik hizmetinde bulundu. Daha sonra İstanbul'a gelerek Tevki-i Divân-ı Hümâyûn memuriyetinde istihdam edildi. Ardından Şûrâ-yı Devlet azası oldu. h.1324/m.1906'da vefat etti. Üsküdar'da İnadiye Mahallesinde dedesinin yaptırmış olduğu Bandırmalizâde dergâhı diye bilinen Celveti dergâhına defnedildi. Mehmed Tahir Efendi, O'nun "Afrika Delili"³⁹ ve "Hutut-ı Berbaiye Tercümesi" adını verdiği⁴⁰, (Hiyeroglif Hattı Tercümesi)*

3- Şark Vilâyetleri Hakkında Sadeddin Paşa Lâyihası

4- Irak'ın İslahına Dair eski Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa Lâyihası.

Yayımlananlar:

1- Yusuf Hallaçoğlu, "Mithad Paşanın Necid ve Havalisi ile ilgili Birkaç Lâyihası", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1973, s. 149-176.

2-Nejat Göyünç, "Trablusgarp'a ait Bir Layiha", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 1, İstanbul 1980, ss. 235-256.

3-İdris Bostan, "Muhammed Hilal Efendi'nin Yemen'e Dair İki Layihası", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 3, İstanbul, 1982, ss. 301-326.

4-Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler*, V-VII, sayı 8-12, 1968-1971, ss. 157-162.

5-Musa Çadircı, "Mithat Paşa'nın Suriye Lâyihası", Prof. Dr. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan, *Türk Kültür Araştırmaları*, Ankara 1989, ss. 29-40. Ayrıca bkz. Musa Çadircı, II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha: "Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", *OTAM*, sayı 3, Ankara 1992, ss. 413-485.

³⁵ Tevfik Paşa, 15 Aralık 1852'de İsmail Paşa'nın büyük oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 26 Haziran 1879'da getirildiği Mısır Hidivliğini öldüğü tarih olan 7 Ocak 1892'ye kadar sürdürmüştür. Bkz. J.H.Kramers, O.Fuat Köprülü, "Tevfik Paşa", *İ.A.*, XII/I, 2.Baskı, İstanbul 1979, ss.212-213.

³⁶ Abbas Hilmi Paşa, Mısır Hidivi Tevfik Paşa'nın oğludur. 14 Temmuz 1874'de İskenderiye'de doğmuş ve babasının ölümü üzerine 7 Ocak 1892'de Osmanlı Devleti tarafından Mısır Hidivliğine tayin edilmiştir. 19 Aralık 1914'te Mısır'ı himayesine alan İngiltere tarafından bu tarihte azledilmiştir. Bkz. İlhan Şahin, "Abbas Hilmi II", *D.İ.A.*, I, İstanbul 1988, s.25-26.

³⁷ Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE)*, nr. 00127/000085.

³⁸ *BOA. Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri (DH.SAİD.d.)*, nr.002/200.

³⁹ Eser, 1894'te Kahire'de El-Fellah Ceridesi Matbaasında basılmış olup, Mısır tarihi, coğrafyası, idari bölümleri, eski Mısır tarihi gibi hususları anlatır. Türkçe kaleme alınmış olan eserin tanıtım yazısı için bkz. Fatih Erkoçoğlu, "Kitap Tanıtımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, XLIII, sayı 2, Ankara 2002, s.497-503.

⁴⁰ Söz konusu eser, günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi Zühdü Bey bölümü nr.00562'de, Muhammed Muhsin, *Hiyeroglif Huruf-u Berbaiye Tercümesi*, adıyla kayıtlıdır.

ve (Delil-i Vadiyü'n-Nil) adlı iki eseri olduğunu belirtir. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in Mısır fütuhatını içeren "Tarih-i Süheylî" adlı eseri de tercüme ettiğini söyler.⁴¹

Mehmed Muhsin Bey, yukarıda söz edildiği gibi 5 Aralık 1885 tarihinde Mısır Yüksek Komiseri olarak görevlendirilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın heyetinde, Padişah tarafından ikinci kâtip olarak tayin edilmiş ve onlarla birlikte Mısır'a hareket etmiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yaverliğine ise Kaymakam Şevki Bey ve Binbaşı Mustafa Bey getirilmiştir. Paşa'nın birinci kâtipliğine Adliye Müfettişi Arif Bey ve ikinci kâtipliğine de söz konusu layihayı kaleme alan Mehmed Muhsin atanmıştı. Padişah II. Abdülhamid, Mısır'a gidecek heyetin hazırlıklarını bizzat kendisi kontrol etti. Gerekli müzakereler sonrası Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yapması gerekenler bir talimatnameyle kendisine verildi. Komiserin asıl vazifesi, öncelikle Sudan'da güvenliğin tesisi, Mısır ordusunun ve idaresinin verilen fermanlar doğrultusunda düzenlenmesi ve Mısır sınırının emniyet altına alınmasıydı. Bütün bunlar yapıldıktan sonra komiser, Osmanlı Devleti tarafına bir rapor sunarak tahliye sürecini başlatacaktı.⁴²

Padişahın bu emri doğrultusunda Yüksek Komiser Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın istenilen her hususta Saraya bilgi verdiği muhakkaktır. Bundan başka heyette görev alanların da padişaha bazı hususlarda bilgi sunduğu anlaşılmaktadır. İkinci kâtip Mehmed Muhsin Bey de bu bağlamda layihasını takdim etmiştir. Mehmed Muhsin Bey, bu layihadan başka bir-iki hususta daha Saraya raporlar sunmuştur.⁴³

Mehmed Muhsin Bey, raporun girişinde "Mısır'ın ahvâl-i dâhiliye ve hariciyesi hakkında huzur-ı lâmi'n-nûr-ı cenâb-ı kudsiyetpenâhilerine bilinmedik bir şey arzına müteâsir olacak kadar haddini bilmez bendegândan değilsem de..." diyerek, haddini bildiğini, padişahı bilgisi olmadığı bir hususta aydınlatmak gibi maksadını açacak bir teşebbüste bulunmadığını söyleyerek, hem teşrifata uygun hareket etmiş ve hem de tevazu göstererek raporuna giriş yapmıştır.

On bir başlıkta incelenen layiha, Mehmed Muhsin Bey'in sonuç kısmında "Tahatturât-ı Kasire-i Erbaa" adıyla, Mısır meselesinin çözümü için önerdiği dört kısa hatırlatma ile bitirilmiştir.

D-Layihada Ele Alınan Konular

1.Mısır Yöneticileri (Ricâl-i Mısır)

Layihanın ilk bölümünde Mehmed Muhsin Bey, Mısır yöneticileri hakkındaki düşüncelerini padişaha anlatmıştır. Oldukça olumsuz düşünceler beyan eden yazara göre

⁴¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul 1342, s.146,147.

⁴² Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi*, s.230-232.

⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşiv kataloğunda Mehmed Muhsin imzalı iki belge daha bulunmaktadır. Y.EE, nr. 128/140 numarada kayıtlı 13 Eylül 1895 tarihli belgenin özeti şu şekildedir: "Öteden beri husumetle muamele eden Lord Kromer'in şimdi pek nazikane davrandığı, Mustafa Fehmi Paşa'nın Avrupa seyahatinden döndüğü, Ahmed Mazlum Paşa'nın Avrupa'ya gideceği, Dikran Paşa'ya Fransızlar tarafından verilen nişanın İngilizlerce hoş görülmediği, Arabilerle evvelce bulunmuş olan El-ımtiyaz Gazetesi'yle, hukuk-ı saltanat-ı ve diyaneti müdafaa eden Abdullah Nedim Efendi'nin Memalik-i Osmaniyye'ye ilticası hakkında Mehmed Muhsin imzalı yazı", Y.EE, nr. 128/141 numaraya kayıtlı diğer bir belgede ise : "Bir kısım Mısırlıların Almanya İmparatoruna telgraf çektikleri ve Kahire'deki Alman Konsolosluğu önünde nümayiş yaptıkları, bundan İngilizlerin fevkalade kaygılandığı, Taşoz'a giden Hacı Davud Vapurı'nda iki makineli tüfek yakalandığı, İtalyanların Müsavva ve Kesale civarına çekilmek üzere İngilizlerle görüşmede buldukları vs. hakkında Mehmed Muhsin imzalı yazı" şeklindedir.

Mısır idarecileri, Sultan II. Mahmud zamanında onun kılıcından kurtularak Mısır'a kapağı atmış kişilerdir. Mısır ricali, “*iman ve vicdanını mal ve ikbâle değiştiren kimselerle onların evlat ve ahfadından ibarettir.*”

Bununla da yetinmeyen Mehmed Muhsin Bey, “... *egerçe umumiyet denilemez ise de ekserinde ciddi hamiyet-i diniye aramak müteassirdir...*” yani zordur der. Yine Mısır ricalinin çoğunun Batı etkisinde kaldığını, “... *ekserinde bir de alafrangalık ve Frengistan'da terbiye olmakla tesirleri görülür...*” ifadeleri ile izah eder. O'na göre Mısır ricali, öteden beri Osmanlı saltanatına karşı husumet fikri taşır ve birbirleriyle yarışarcasına Batılı (Frengâne) tavır ve davranış sergilemeyi ve Batılı tarzda giyinmeyi aralarında moda haline getirmişlerdir. Böyle bir eğitimden geçerek hâlihazırda devleti idare etmekte olanların bu hali, İngilizlerin de işine gelmektedir.

Mevcut Mısır Hidivi olan II. Abbas Hilmi Paşa da babası ve ecdadı gibi bir fitrata sahip olup, eğitimini Avrupa'da tamamlamıştır. Böyle olduğundan Mısır Hidivi, “*din u devlet ve velinimet ne demek olduğunu layıkıyla bilmez.*” Gençliği, sert mizaçlı oluşu ve hoşnut muamelecî tavrı nedeniyle, devlet hizmetinde görev yapan ya da yapmayanların çoğu tarafından gerçekte sevilmez. İngilizlerin bazen açıktan bazen dolaylı yoldan yaptıkları müdahaleler nedeniyle Mısır Hidivi'nin iktidarı, babasının durumundan bile daha fazla tartışılır durumdadır. Hatta eskiden Osmanlı halifesi tarafından gönderilen rütbe ve nişanlar, nazırlar heyeti tarafından herhangi bir müdahale yapılmadan Hidiv tarafından dağıtılırken; daha sonra bir şekilde İngiliz idaresi anlamına gelecek olan polisin inceden inceye araştırmasından geçtikten sonra, nazırlar heyetinin kararına bağlı olarak verilmesi usulü getirilmiştir. Bu usul değişikliğinin asıl maksadı, bu gibi törensel gösterişlere mizaç bakımından uygun olan yerli ve yerleşik Mısırlıları taltif edip, İngiliz minneti altına sokmaktır. Hatta sadece onları değil aynı zamanda Hidivi de manen İngiliz emrine tabi etmektir.

Mehmed Muhsin Bey, Mısır Hidivi'nin bu özelliklerinden bahsettikten sonra bakanlar kurulu reisi Mustafa Fehmi Paşa hakkında da enteresan bilgiler verir. O'na göre Mustafa Fehmi Paşa, daha babasının sağlığında İngiliz konsolosunun talep ve tavsiyesiyle bu göreve getirilmiştir. Kötü fitrat ve terbiyeli olması bir yana, bütçede “*tertibat-ı hafîye*” adıyla gizli bir bölüm oluşturması cihetiyle de eleştiri konusudur. O'na göre Paşa, bu bütçeyi İngilizlerin emir ve istekleri doğrultusunda sarf etmekte ve resmi maaşından başka ayrıca yine bu bütçeden kendisiyle haremine hususi tahsisat ayırmaktadır. Hidivin annesi, eskiden beri Osmanlı saltanatına iyi gözle bakarken, Mustafa Fehmi Paşa'nın eşi ve İngiliz hayranı bazı kadınların sürekli fesat fikirler sergilemesi Hidivi tesirleri altına almıştır.

Mehmed Muhsin Bey, Hidiv ve bakanlar kurulu reisinden bu şekilde söz ettikten sonra sırasıyla nazırlar hakkında kısa bilgiler aktarmıştır. Buna göre;

Maliye Nazırı olan Abdurrahman Rüşdü Paşa, aslen Maltız (Maltalı) olup, ismini sonradan değiştirmiştir. Emsallerine nazaran geçimi sadece maaşıyla gibi gözükmektedir. Yaşı, oldukça olgunlaştığından her havaya uyar takımındandır.

Maarif Nazırı Zeki Paşa, yaşça bunamış (ate), vücut bakımından da çok kocamış (herem) durumdadır.

Evkaf müdürlüğü vazifesini ise diğer Zeki Paşa icra etmekte ve ilerlemesini İngilizlerin himmetinde aramaktadır.

Maarif Nazırı Vekili Yakup Artin Paşa, İngilizlerle daima samimi dostluk kurmaktadır.

Harbiye Nazırı Yusuf Şehri Paşa da dairesinin İngilizler tarafından verilen kararlarını, okumadan tasdik etmekte ve mühürlemektedir. Lüzumundan fazla İngilizlere tabasbus⁴⁴ etmektedir.

Adliye Nazırı İbrahim Fuat Paşa, arkadaşları gibi ramazan ayında ve sair günlerde dini adetleri öyle herkesin huzurunda tahkir eden kimselerden değildir. Osmanlı saltanatına karşı iyi niyet beslediğini bazen imaya çalışmaktadır.

Hariciye Nazırı olan Dikran Paşa, Nubar Paşa'nın kızının kocasıdır. Dikran Paşa da kayınpederi gibi Ermeni fesatı ile fikir birliği içindedir. Layihayı kaleme alan Mehmed Muhsin'e göre Dikran Paşa üçlü oynayan bir kişidir. Hem Fransızları hoşnut etmek, nazırlar meclisi başkanlığına geçebilmek için İngilizlerle iyi geçinmek ve hem de Osmanlı sultanına karşı da İngilizlerle birlikte görünmemek politikasını takip etmektedir.

Şûrâ-yı Kavânîn başkanlığı görevini Ali Şerif Paşa icra etmektedir. Rapora göre bu kişi, dirayet ve fetanetten (zekâ, bilgi ve akıl) ziyade emlak ve servete meyillidir. Aynı zamanda Osmanlı saltanatına da meyilli olan Ali Şerif Paşa, lâkayd ve eğlenceyi sever, İngilizlerden de nefret eder.

Adliye müsteşarı olan Kıpti Bedros Paşa, gayet zeki ve zekâsıyla beraber bilgili bir kişidir. Kıptiliği sebebiyle, Osmanlı saltanatına karşı sağlam bir his beslemesi beklenemez. Ancak sahip olduğu akıl ve idrak gücü, onun her işini iyi yapmasına yeter.

Dâhiliye vekili Şükrü Paşa ve Maliye Nazırı Abdurrahman Paşa'nın kardeşi Mısır muhafızı İbrahim Rüşdü Paşa ve İskenderiye muhafızı Mahir Paşa, İngilizlerin keyfine hizmet ettikleri için bu görevlere getirilmişlerdir.

Devlet idaresinde görev almayanlar içinde önceki Hidivin oğlu vezir Hüseyin Paşa, fitratı gereği dikkat ve itinadan uzak görünmekle beraber akrabasına nazaran en akıllıları görünmektedir.

Layihasında Mısır yöneticilerinin neredeyse tamamını eleştiren Mehmed Muhsin Bey, “*Kavalalı Mehmed Ali Paşa hakkında din u devletine sahihan sadık ve kavli fiiline muvafık bir kimsenin vücudu mutasavvur olmayup...*” diyerek, Mehmed Ali Paşa soyunu da açıkça yerden yere vurur. Bununla beraber söz konusu vezir Hüseyin Paşa'nın da aynı aileden olduğunu belirtir ve onunla ilgili olarak da “*...müşârunileyh de bu halkdan bulunmakla beraber velinimet efendimizin bendegânına karşı kendüsünün ihlâs ve sadakatine delâlet edecek sözleri, yüzde doksanı yalan ile karışık olmak üzere söyler...*” ifadesini kullanır.

Hüseyin Paşa'nın damadı vezirlerden İbrahim Paşa, Mısır'ın en zengini ve de en çok borcu olan kişidir. Bütün akrabası ile arası açık olduğundan Osmanlı saltanatına sadık gözükmekte, sözlerinde de muvafakatinden bahsetmektedir. Diğer damadı vezir Mansur Paşa, “*...hamk-ı dirayetinden ve emr-i diyanette kavli fiilinden ziyadedir...*”

Vezirlerden Nubar Paşa, aslen İzmirli olup elli tarihlerinden sonra (r.1250/m.1835-1836) Mısır'a giderek, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın tercümanlığı görevini icra etmiştir. Daha sonra tedricen çeşitli rütbelere beraber servet kazanmış, eski Hidiv zamanında karma mahkemelerin kuruluşu, hidivliğin imtiyaz haklarının

⁴⁴ Tabasbus: Yaltaklanmak, kendini küçülterek riyakârlıkla beğendirmeğe çalışmak.

genişletilmesi ve borç alış verişleri Nubar Paşa eliyle gerçekleşmiştir. Nubar Paşa, İngiliz işgali ve Sudan vukuatının başlangıcından sonra oranın tahliyesi için İngilizlerin isteğini kabul etmeyerek istifa etmiş olan merhum Şerif Paşa'nın yerine bu göreve geçmiştir. Onun söz konusu Ermeni fesadıyla da ilişkisi olduğu rivayet edilmektedir.

Vezirlerden Riyaz Paşa, Mısır'da doğmuş, gençliğinde Abbas Paşa dairesinde hizmetlerde bulunmuş, Said Paşa zamanında bazı livaların müdürlüğünü icra etmiş ve önceki hidiv zamanında da onun mühürdarlığını yapmıştır. Bir süre İstanbul'da kalmış ise de orada bir takım sıkıntılara sebep olmuş ve İstanbul'dan dönüşte Nubar ve Şerif Paşalarla halef-selef olmak üzere nazırlar riyasetine geçmiştir. Bu mevkiye kadar kazandığı rütbe ve yükselme dereceleri hep Osmanlı Devleti'ne, karşı fikir göstermekle ve Avrupalıların isteklerine hizmet etmekle mümkün olmuştur. Bunun zamanında Mısır maliye buhranı ve Arabi Paşa kıyımı gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin komiserlik heyetinin oraya ulaşmasından bir iki sene sonra Nubar Paşa'ya halef olmuştur. Döneminde yapılan icraatlar, Nubar Paşa'yı hayırla yâd ettirecek derecede olduğu halde, İngiliz konsolosunu tamamıyla hoşnut edememiştir.

Müşirândan Ratıp Paşa, her bakımdan sade bir zattır. "... yediği nimeti tanımak ve efendisinden ayrılmamak yolunda bütün Mısırlılar içinde bu adamdan başka bir azm-i sadakat gösterene ve göstermekte olana tesadüf edilmemiştir."

Mehmed Muhsin, layihasında beylerbeyi, mirmiran, mütemayiz ve miralay rütbelerine sahip olan ricale de yer verilmesi halinde raporun sıkıcı olacağını belirterek, sadece ileri gelenler hakkında birkaç bilgi sunduğunu ifade etmiştir.

İlk olarak bahsettiği kişi Ali Şerif Paşa'dır ve daha önce temas edildiğinden tekrar bahsetmeye gerek görmemiştir. Diğer ileri gelenlerden biri Ömer Lütfi Paşa'dır. Onun hakkında "*şimdi eğerçe evkat-ı hamsesini kılar...*" diyerek beş vakit namazını kıldığını ve haramlardan sakınmaya özen gösterdiğini belirtir. Gerek eski gerek yeni halleri hakkında tam bir bilgiye sahip olan hemşerilerinin tamamı, onun hüsnü ahlakına şahitlik ederler.

Mehmed Muhsin, en ağır ifadelerden birini Talat Paşa hakkında kullanır. Ona göre Mısır ileri gelenlerinden Talat Paşa, zaman ve mekânın hükmüne tabi olup, dost ve düşmanı aynı anda tatlılıkla idare edebilir ve parayı her şeyine takdim eder ama bununla beraber beş vakit namazdan da geri kalmaz bir kişidir.

Ali Mübarek Paşa, Mısırlı ve fikren dahi o havaliden biridir.

Ahmed Reşid Paşa, gerçekten zahit ve abid bir pirdir.

Osman Galip Paşa, Çerkez asıllı biridir. Diyaneti ve Osmanlı saltanatına epeyce muhabbeti vardır. Osman Galip Paşa, Mahir Paşa ve Necip Paşa ile beraber İngilizlerden nefret ediyor gözükmektedir.

Haydar Paşa, İngilizlerden oldukça nefret eder, Osmanlı saltanatına sevgi besleyen bilgili bir zattır. Sabit Paşa, Kavalalı zamanında Bâb-ı âli müdavimlerinden iken diğerleri gibi o da Mısır'a göç etmiştir. İş bakımında oldukça tecrübe sahibi olup, Mısır'da çeşitli müdürlük görevi icra etmiş, Arabi Paşa hadisesi sonrası geldiği İstanbul'da da muhtelif daire idareciliği yapmıştır. Görev yaptığı sıralarda emsallerine nazaran, komiserlik işlerine yardımcı olmuştur.

Vezirlerden İbrahim Paşa'nın Kardeşi Ahmed Kemal Paşa, dik başlı, sert sözlü bir kişidir. Kavalalı halkından olup ta Batı tarzı eğitim görmemiş olan sadece budur. Kaba saba olmakla beraber, Osmanlı halifesi aleyhinde bir davranışı olmamıştır.

Eski Adliye Nazırı Fahri Paşa, Mısırlı olmakla beraber, İngilizleri pek hoşnut edememiştir. Bu nedenle de memuriyetinden istifaya mecbur bırakılmıştır.

Çerkez asıllı Raşid Hüsnü Paşa, Batı tarzı eğitim alarak yükselen bir kişi değildir. Sözlerine bakılırsa, din ve devletini sever bir insandır. Tevfik Paşa'nın baş yaveri olduğu dönemde, Arabi Paşayla münasebeti olduğu iddiası ve Riyaz Paşayla iyi geçinememesi sebebiyle görevinden ayrılmıştır. Ardından Tel- el-Kebir savaşı sırasında İngilizlere karşı bir fırkanın komutanı olarak savaşmış ve savaş sırasında da yaralanmıştır. Savaş sonrasında ise İngilizler tarafından yargılanmıştır.

Arnavut Abdullah Paşa'nın oğlu ve Mustafa Fazıl Paşa'nın damadı olan Fuat Paşa, tavırlarında hoppa mizaç ise de, dini gayreti ve Osmanlı saltanatına sadakati vardır. Ayrıca namazını kılan, genç biridir.

Bahriye feriklerinden Kasım Paşa, dindar fakat basit bir zattır. Bahriye livalarından Hüseyin Fehmi ve Emin Paşalar da aynıdır.

İskenderiye eski muhafızı Osman Örfi Paşa, eğitimini İngiltere'de görmüş, yaklaşık sekiz yıl hem İngilizlerle hem de eski Hidivle çok iyi geçinmiştir. Ancak sonradan her ikisiyle de arası açılmıştır.

Port said muhafızlığına yeni atanmış olan Mahmud Paşa, henüz yirmi beş-otuz yaşlarında olup henüz bir tecrübesi yoktur. Ancak eğitimini Avrupa'da yapması ve Riyaz Paşa'nın oğlu olması, mükerrer bir Mısırlı sayılmasına işaret eder. Port saidin eski muhafızı İbrahim Tevfik Paşa, zeki, idare bilen ve Mısırlıdan çok bir Fransız gibi görünen bir kişidir.

2. Mısır Bakanlar Kurulu (Meclis-i Nüzzâr) ⁴⁵

Mısır Bakanlar Meclisi, yukarıda durumları kısaca anlatılan Mustafa Fehmi, Zeki, Abdurrahman Rüşdi ve İbrahim Fuat Paşalarla, Maliye Müsteşarı Palmer ve Adliye Müsteşarı İskot'tan oluşmaktadır. Meclis, genellikle Hidiv başkanlığında bazen de nazırlar reisi başkanlığında olarak, haftada bir defa toplanır. Meclisin kâtibi, Şamlı Kâmil Paşa adında biriyle bir zamanlar Tunus'tan İstanbul'a gelmiş olan Şeyh Bayram'ın oğludur. Şeyh Bayram, İstanbul'da bir takım zararlı girişimlerde bulunmasına rağmen, Lord Dufferin'in teşvikiyle Mısır'a gitmiş ve orada da zararlı bir yayın neşretmiştir. Ancak alınan tedbirlerle söz konusu yayın kapatılmış ve adı geçen kişi, daha sonra mahkeme üyesi olarak atanmıştır.

3. Mısır Kara Kuvvetleri (Kuvve-i Berriyesi)

Mısır kara ordusu, “*serdar-ı ceş-i Misri*” unvanıyla İngiliz Kitchener Paşa'nın idaresindedir. Sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, birazı Sevakin ve bir miktarı Vadi-i halfa ile Asvan'da ve Mısır'ın iç bölge şehirlerinde ve de İskenderiye'de ayrı ayrı

⁴⁵ Mısır'da modern anlamda bakanlar kuruluna benzeyen Nazırlar Heyeti ilk kez 1878 yılında kuruldu. Mısır Hükümeti'nin Nazırlar Heyetinde yedi nezaret bulunmaktaydı. Bunlar; hakaniye (hariciye), maliye, evkaf, cihadiye (harbiye), nafia (bayındırlık), maarif ve dâhiliye nezaretleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi*, s.213.

surette on-on bir bin civarındadır. Çoğu taburun büyük subayları İngiliz'dir. İçlerinde birkaç alaydan ibaret olan zenciler istisna edilirse, diğer yerlilerin askeri sıfat ve kahramanlığı yok denilecek kadar cebin ve miskin (korkak-tembel) adamlardır.

4. Mısır Deniz Kuvvetleri (Kuvve-i Bahriyesi)

Mısır'ın deniz gücü olarak, Kızıldeniz'de karakol vazifesi gören bir-iki küçük birlikleri vardır. *Mehmed Ali* adında makinesiz ama bacalı bir firkateynleri ve *Mahrusa* adında Hidiv'in şahsına ait bir vapurları bulunmaktadır. Ancak *Mehmed Ali* bozulmuş, enkazı satılmış olup, bu parayla *Mahrusa* vapurunun tamir edileceğine dair yakın bir zamanda bir havadis işitilmiştir.

5.Mısır Mahkemeleri (Mısır Mahakimi)

Mısır mahkemeleri üç sınıftır: Birisi şer'î mahkemelerdir (mahakim-i şer'iyye), diğeri mahakim-i ehliye adıyla bilinir. Bu mahkemelerdeki kanunlar, Fransız kanunlarından tercüme edilmiştir. Öbür mahkeme ise "mahakim-i muhtelite" adıyla bilinir. Bu mahkemeler de yabancılar ile yerliler arasında meydana gelen davalara bakar. Sonraki dönemde Adliye Müsteşarlığı görevine getirilmiş olan İskota adlı şahsın onayı olmadan Adliye Nazırı, hiçbir icraata cüret edemez durumdadır.

6.Mısır Polisi

Mısır polisi, İngiliz Finik Paşa adlı kişinin idaresindedir. Yerli, İtalyan, Rum ve Hırvatlardan müteşekkil nefer sayısı iki bine yakındır.

7.Mısır Maliyesi

Mısır maliyesinin dokuz milyon Mısır lirası geliri gösterilmektedir. Ancak Londra'dan sekiz sene önce dokuz milyon İngiliz lirası ve birkaç sene evvel de dört milyon İngiliz lirası borç alınmıştır. İlk borcun bir bölümü İskenderiye tazminatı ile Sudan sevkiyatına harcanmıştır. İkinci borçlanma ise tahvil işlemlerine sarf edilmiştir. Bazılarına göre ise bu paranın bütçe açığını kapamada kullanıldığı belirtilir.

Masraflarını bile o miktarda göstermekteyseler de dört milyona yakın faiz ödemektedirler. Ayrıca devlette istihdam edilmiş ecnebilere senelik 400.000 liradan fazla maaş vermektedirler. Buna rağmen bütçeleri pek de sağlam sayılamaz. Çünkü tütünden, rüsumat emanetinden ve sonraları imzalanan kararnameden ve ithalat türünün bolluğundan dolayı gümrük hâsılatı, biraz fazla gibi görünmektedir. Ancak servet ve gerçek gelir olan genel ihracatın en önemlisi sayılan pamuk fiyatının piyasada aşağı düşmesi nedeniyle, çiftçiler ağır vergilerden sıkılmaya başlamışlardır. Çiftçiler bu ağır vergi yükünü karşılamak için arazilerinin bir kısmını rehin bırakmak zorunda kalmış ve böylece yabancılar faiz ödemeye mecbur duruma düşmüşlerdir. Arazilerini rehin verdikleri kişiler yine ecnebilere ve Yahudilerdir. Bu nedenle Mısır maliyesinin durumu, hiç de iç açıcı değildir. Bir süre durum böyle devam etse bile yerden ya da gökten küçük bir felaket gelmesi halinde büyük bir buhran geçireceği aşikârdır.

8. Mısır Eğitimi (Mısır Maarifi)

Mısır'da bir harp okulu (mekteb-i harbiye) dışında tıp, hukuk ve sanayi ihtisası için de birer okul bulunmaktadır. Diğer okullar ise "techiziye" olarak isimlendirilmekte

ve Osmanlı'daki rüştiyelere eş değerdir. Bir diğer okul türü ise "sıbyan" adıyla anılmakta ve Osmanlı'daki iptidai mekteplere muadildir. Bunların programları İslam ve Osmanlı nokta-ı nazarından besleniyor olmadığı gibi; Cizvit ve Protestanlarla yine ecnebi bir takım özel mekteplerin eğitim vermekten ziyade Hıristiyanlığa hizmet için kurduğu birer Mısır tesisi olduğuna hükümlenabilir.

9. Mısır Vakıfları (Mısır Evkafı)

Vakıflar, şimdiye kadar Avrupalıların ve özellikle İngilizlerin parmak sokamadıkları bir şubedir. Diğer dairelere nazaran geliri normal durumda ise de yapılması icap eden tamiratları gerçekleştirme noktasında, vazifesini hakkıyla ifa etmediği bilinen bir gerçektir. Mevcut Evkaf Nazırı Zeki Paşa'nın, İngilizlerle iyi geçinmeye çalışan zümreden olması, İngilizlerin her şubeye müdahale etme emelinde bulunması ve vakıfların meşru hukukunu korumak için gayret gösterecek ulemanın bulunmasına nazaran, sonunda buranın da diğer şubeler gibi olacağı muhtemeldir.

10. Mısır Şeyhleri (Mısır Meşayih)

Mısır'da Şazeliye, Halvetiye, Bedeviye, Rıfaiye, Bektaşîye, Bayramiye ve bunlardan yayılan ve buralarda isimleri bilinmeyen Beyumiye, Mirganiye, İdrisiye adlarında da tarikatlar vardır. Altı milyona yakın halkın hemen hemen üçte biri kadarı söz konusu tarikatlara bağlı olarak yaşıyorlar. Normal şekilde yaşamlarını sürdürenler mevcuttur. Ancak tarikat ehlinin şeyhlerinin başı mevkiindeki Şeyh Merğani gibi, İngiliz konsolosunun tavsiyesiyle bu göreve getirilmiş olanlar da bulunur. Bundan başka İngiltere kraliçesinin hükümetinin ellinci sene-i devriyesinde yapılan törende, İngiltere konsoloslğunun Abdülmelik adında Dürzi bir tercümanıya beraber Londra'ya gidip, bizzat törende hazır bulunan kimseler de vardır. Ayrıca konsoloslara İslam adetlerini göstermek ve tabi oldukları devletlerden birer nişan alabilmek için onları iftara davet edecek kadar dünya hırsı olan Şeyh Sadat gibileri de mevcuttur.

11. Mısır Bilginleri ve Ezher Camii (Mısır Uleması ve Cami-i Ezher)

Cami-i ezher, doğudan ve batıdan hâsılı tüm dünyadaki Müslümanlardan toplanmış beş altı bin talebenin eğitimine mahsus bir kurumdur. Ancak eğitim sisteminde sadece alet dersleriyle, fıkıh, tefsir, hadis-i şerif ve kıraat dersleri bulunmaktadır. Öğretmenlerinden bir kaç Berü's-şam ahalisinden ve Çerkez asıllıdır. Diğerlerinin çoğu Mısırlıdır.

Mehmed Muhsin, ezher uleması hakkında "...bunlar eğerce ahvâl-i âlemden gafil, cüziyâtta mutassıb külliâtça ekserisi mütecâhil iseler de..." gibi çok ağır ithamlarda bulunduktan sonra onların, Osmanlı saltanatına karşı olumsuz bir fikir beyan etmediklerine işaret eder. Ardından "... şu kadar ki, buradan çıkmış olanlardan ve hükümet işinde kullanılanlardan bir kaçının farmason cemiyetlerine bile dahil olmuş olduklarına dair ..." duyumlar aldığından söz eder. Daha sonra devamla "...cümlesi denilemezse de birazında hubb-u dünyanın her türlü hissiyata galebe eylediği istidlâl olunur..." diyerek bir kısmında dünya sevgisinin diğer hislere ağır bastığını ileri sürer.

Mehmed Muhsin, Mısır ulemasının halk üzerindeki tesirinin inkâr edilemeyeceğini belirttiikten sonra, mahalli hükümetin her emrini yerine getirdiklerini ve cümlesinin emirü'l- müminin olan Osmanlı padişahına dualar ettiğini de ayrıca vurgular.

12. Mehmed Muhsin Bey'in Genel Değerlendirmesi

Layihayı kaleme alan Mehmed Muhsin Bey, tafsilatlı olarak anlattığı yukarıdaki hususlardan sonra “... *hususat-ı muharrere-i maruza dâhilinde olmakla beraber hatt-ı Mısriyeye manevi bir nazar ile bakıp da muhakeme-i ahvâl edilince ...*” diyerek, bahsettiği konuların dışında olmamakla beraber manevi gözle yapılacak bir değerlendirmede beş hususun öne çıkacağına işaret ederek, bu hususların neler olduğunu anlatır. Ona göre, beş hakikat safhası göze çarpar,

a-Mısır'daki efkâr-ı umumiye ve hususiyenin mahiyeti (Mısır kamuoyunun içeriği)

b-İngilizlerin ahali ve halkın İngilizlerle işgalin başından beri birbirlerine karşı duydukları his ve birbirleriyle olan münasebetleri

c-Osmanlı saltanatının geçmişi ve bu güne göre Mısır'daki durumu

d-Mısır meselesinde ve Mısır'da İngilizlerin takip ettiği politika

e- Dört kısa hatırlatma-öneri

Bu başlıklara ayırdıktan sonra her birini geniş biçimde izah etmiştir. Buna göre:

a-Mısır'daki Efkâr-ı Umumiye ve Hususiyenin Mahiyeti (Mısır kamuoyunun içeriği)

Mehmed Muhsin Bey, Mısır kamuoyunu özel ve genel olarak ikiye ayırmakta ve seçkin zümrenin Osmanlı saltanatına karşı iyi fikirler beslemediğini, kalan halk zümrelerinin padişaha dua eden gruptan olduğunu ifade eder. Ona göre, *Mısır'ın genel ve özel kamuoyu, Kavalalı Mehmed Ali Paşa halkıyla İngiliz taraftarı olan nazırlar ve devlette görev alan memurlar istisna edildikten sonra, maddi bir güç ve hareket gösterecek derecede olmasa bile geriye kalan ahalinin her sınıfı, Osmanlı saltanatının taraftarı ve müminlerin emiri olan Osmanlı padişahının daima duacılarıdır.* Mehmed Muhsin, bu hususu Kuran-ı Kerim'deki Bakara suresinin 216. ayetinin bir bölümü olan “*Ve asâ en tekrâhû şey'en ve huve hayrun leküm- Ama olur ki bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için daha hayırlıdır-*” cümleleriyle ilişkilendirmiştir.⁴⁶ Devamında, öteden beri Mısır halkının kalbinin türlü türlü maddi ve manevi vesilelerle Osmanlı halifesinden soğutulmaya çalışıldığını beyan etmiştir. Bu uygulamanın bir neticesi olarak o dönemdeki nazırlar ve emsallerinin yetiştirildiğine vurgu yapmıştır.

Mehmed Muhsin Bey, Mısır ahalsinin birbirinden farklı yetiştirme tarzlarında eğitildiğinden bahsetmiş ve bu hususu, “...*gençler de Frengistan'da mübalâtsizlik ve Mısır'da Mısırlılık ile terbiye edilüb avâm sınıfından da bir Türklük ile Araplık fikr-i iftirâkı ekilmiş...*” cümleleriyle anlatmıştır. Bu tahlil sonrası, Mısır halkının Kavalalı Mehmed Ali Paşa takımının kadın-erkek tüm fertlerinden zulüm gördüklerini ve bu nedenle de onlardan nefret ettiklerini söylemiştir. Devam eden yanlış politikalar nedeniyle memleketin büyük bir borca saplandığı, halkın ağır vergi yüküne tabi tutulduğu ve bunun sonucunda Arabi Paşa hadisesinin çıktığına işaret etmiştir.

⁴⁶ Ayetin ilgili kısmı şu şekildedir: “*ve asâ en tekrâhû şey'en ve huve hayrun leküm; ve asâ en tuhibbû şey'en ve huve şerrun lekum; vallahu yâ'lemu ve entum lâ tâ'lemûn*” –“*ama olur ki, bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için daha hayırlıdır, ve olur ki, bir şey sevdiğiniz halde sizin için şer olur. Allah bilir, siz bilmezsiniz.*” Bkz. Kuran-ı kerim, Bakara süresi , 216. ayet (II/216).

Ekonomik sıkıntılar sonrası halkta oluşan gizli toplumsal hissin Arabi Paşa hadisesi ile uyandığını belirtmiştir. Bu his, tesir derecesini memurların dışında da göstermiştir. Ancak bir süre sonra İngiliz işgali gerçekleşmiş ve İngilizler kademeli olarak bütün kurumlara hâkim olmaya başlamış, her işe müdahaleye kalkışmışlardır. İngilizlerin bu davranışı, Mısır'da kamuoyunun değişmesine neden olmuştur. Vaktiyle ekilmiş olan nifak ve ayrılık tohumları, Kavalalı Mehmed Ali Paşa taifesinden başka, sıradan bütün halkın zihninde köküyle kurumaya başlamıştır. Buna karşı Osmanlı saltanatına yönelik samimi bir his ortaya çıkmıştır. Bu, senelerce ordular ikamesi ve keseler sarf ederek insanları eğiterek bile elde edilemeyecek kadar önemlidir.

b- İngilizlerin Halkla ve Halkın İngilizlerle Olan Münasebeti

Yukarıda sözü edilen birkaç kişi haricinde İngilizlerin uygulamalarından gerçek anlamda hoşnut olan kimse yoktur. İngilizler, zamanıyla mal ve can cihetiyle çok zulüm görmüş olan halkı kendilerine çekmek için, mahkeme usulü ve arazi sisteminde değişiklik ve yol-köprü yapmak gibi bir takım uygulamalar gerçekleştirmiştir. Böyle yaparak halktan kendilerine meyletmelerini beklemişlerdir. Ancak Mısır'da Osmanlı Padişah fermanının okunması üzerine, halkın bütün milli hisleri uyanmış İngilizler aleyhine nefret hisleri meydana çıkmıştır. Mısır'ın Müslüman halkının hilafete olan dini bağlılığı ve tabiiyetinin, yok edilemez milli bir his olduğu anlaşılmıştır. Halk, İngilizlerin ve Batılıların ellerine fırsat düştükçe İslam âlemi aleyhinde neler yapabileceğini çok iyi fark etmiştir. Mısır halkının İngiliz uygulamalarından hoşnutsuzluk duyması, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve diğer devletlere karşı yürüttüğü politika gereği pek işine gelmemiştir. İngilizler bir sızıltı meydana gelmemesi için gerekli ihtiyat tedbirlerine de başvurmayı ihmal etmemişlerdir.

Mısır halkının bilinen ve tecrübe edilen ahlak ve alışılmış ve kararsızlık adetleri hasebiyle, hükümlerlik haklarını müdafaa etmek için umumi bir harekette bulunmaları da pek beklenmemektedir. Ancak yine de milli bir hissin manevi varlığını dünyaya özellikle de İngilizlere anlatmış olmaları oldukça önemlidir.

c- Osmanlı Saltanatının Mısır'daki Durumunun Karşılaştırılması

Eskiden Mehmed Ali Paşa'nın valiliğinden ve daha sonra özellikle Said Paşa döneminden itibaren, Osmanlı saltanatının Mısır'daki hâkimiyetini unutturmak, halifelik hukukuna aykırı davranmak ve imtiyaz sınırları dışında maddi ve manevi her türlü girişimler de bulunmak gibi bir takım şenaatler sergilenmiştir.

Geçmişteki yapıyı bu şekilde anlatan Mehmed Muhsin, layihayı yazdığı tarihlerde padişah II. Abdülhamid'in uygulamaları ile bu kötü durumun değiştiğini ve komiserliğin çalışmaları ile İngilizlerin olumsuz propagandalarına karşı Osmanlı sultanının tedbirlerinin galip geldiğini ifade etmiştir.

d-İngilizlerin Mısır Politikası

Anlaşılan İngilizler Mısır'da hâkimiyetlerini sağlamak için meydana gelen hadiselerden istifade etmek düşüncesindedirler. Osmanlı padişahının hükümlerlik haklarından olan idare hakkının Mısırlılara bırakılması meselesinin her yönüne, İngilizler müdahale etmek ve böylece İngiliz nüfuzunu yerleştirmek politikasını yürütmektedirler.

İngiltere gerek Avrupa politikası gerek doğudaki menfaatlerinin devamı politikası gereği, Mısır'daki mevcut halin (statükonun) devamını istemektedir. İşgal esnasında elde

ettiği nüfuzu korumak peşindedir. Dahası Osmanlı Devleti'ni diğer bölgelerde bir savaşla meşgul edip, sonucu ne olursa olsun -Osmanlı Devleti'nin yararına dahi olsa zayıtsız olamayacağı için- savaş sonunda kendi istediği şartlar doğrultusunda bir anlaşma imzalatmak düşüncesindedir. Böylelikle daha önce Berlin ve Kıbrıs muahedelerinin imzasında görüldüğü şekliyle, Osmanlı'yı güç durumda bırakmak istemektedir. Çözüm sağlanamadığı takdirde işi sürüncemede bırakmayı ve ya büyük bir harp çıkarmayı tasarlamaktadır. Böylece Avrupa devletleri haritasında kendi menfaatine hizmet edebilecek değişiklik olursa, ondan faydalanmak emelindedir.

İngiltere ayrıca Rusya menfaatleriyle çakışan doğu dünyasında, Osmanlı'nın da serbest hareket etmesini engellemek için Mısır meselesini tehdit unsuru olarak elinde tutmak istemektedir. Raporu kaleme alan Mehmed Muhsin, bu hususu "... *menafi-i şarkiyesinin bir güne tehlikesi kendüsünce tayin ve tahakkuk eder ise bu Mısır işini iş bu menfaatin hıfz u temini uğrunda saltanat-ı seniyyeye bahalı saymak ...*" emelindedir cümleleriyle anlatmaya çalışmıştır.

Temas edilen diğer bir konu ise halkın eğitim seviyesinin her geçen gün artıyor olması hususudur. Mehmed Muhsin'e göre, herkesin her yerde ilim ve irfana rağbeti artmakta ve İngilizlerin zalimane idaresi altındaki Müslümanlar, özellikle de Rusların teşvikiyle Hintlilerin gözü açılmakta ve İngiltere'den nefret etmeye başlamaktadırlar. Buralardaki Müslümanların Osmanlı sultanı ve halifesine teveccühlerinin artıyor olması, İngilizleri düşündürmeye başlamıştır. İngiltere bu nedenle Afrika'nın hatta iç tarafta bulunan Müslümanların, halifelikle münasebetlerini bir şekilde kesmek istemektedir. Çeşitli vesilelerden faydalanarak, Avrupa devletlerinden bazılarının da teşvikiyle Afrika içlerine müdahale etmeye çalışmaktadır. Bu şekilde Fransa, Almanya, İtalya ve hatta Belçika devletlerini bile Afrika kıtasında sömürgeler tesis etmeye sevk etmektedir. Diğer taraftan *ceziretü'l-Arap* bölgesindeki Araplar, Seyyid ve meşayihler arasına nifak tohumları ekerek *Arap Birliği*ne teşvik gibi İslamiyet için yaldızlı zehirler sokmakta ve bu yolda her türlü fesat hareketlerini sergilemekten geri durmamaktadır. İngiltere, Mısır'ın sahip olduğu coğrafi durumdan da istifade ederek, burada başlattığı fesat hareketlerinin tüm İslam coğrafyasına yayılmasını hedeflemektedir.

e-Dört Kısa Hatırlatma

Mehmed Muhsin, Mısır ile ilgili bu denli geniş bir değerlendirme yaptıktan sonra, Mısır meselesinin çözümü için dört önemli husus tespit etmiş, artılarını ve eksilerini ortaya koymuş ve bunu "*Tahatturât-ı Kâsire-i Erbaa*" başlığıyla sunmuştur. O'na göre;

Birinci çözüm yolu: Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Fransa ile birlikte İngiltere aleyhine güç birliği yapmasıyla mümkün olabilir. Ancak Rusya'nın doksan yıl önce yaptığı gibi, bir takım meseleler üzerinde İngilizlerle anlaşması ve ittifak yapması gibi bir tehlike yine de ihtimal dairesinde olacağından bu iş emniyetli değildir. Aynı şekilde küçük bahanelerle Cezayir ve Tunus'a saldıran ve son zamanlarda Almanya ve üçlü ittifakın tehdidi altında maddi hareketten sakıt olan Fransa'ya da bel bağlamak doğru olmaz. Çünkü Fransa, bu sıralarda İslam âlemi ve Osmanlı devletine sürekli düşmanlık yapan ve kendileriyle anlaşma çabası bulunan Gladston'la birlikte hareket edebilir. Böyle olduğu zaman bunların Osmanlı Devletini dâhil ederek veya etmeyerek meseleyi kendi aralarında istedikleri biçimde çözme ihtimalleri yüksektir.

Söz konusu devletlerin şayet hayırlı bir teklifleri bile olsa, ihtiyatı elden bırakmamak gerekir. İngiltere'nin meseleyi zamana bırakarak, Avrupa'da bir karışıklık

çıkacağı an ya iki taraftan biriyle ittifak ya da tarafsızlık politikası gütmeye ve böylece her halükarda kârlı çıkma planı vardır. Bütün bu politikalar neticesinde İngiltere'nin, Osmanlı Devleti galip de olsa mağlup da olsa kendi çıkarı doğrultusunda Mısır meselesini çözmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır.

Diğer bir yol, İngilizlerle anlaşılacak bir mukavele imzalamaktır. Şayet İngiltere bunu imzalamaktan kaçınırsa; diğer devletleri ileri sürüp, meselenin çözümünün ancak İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında olmasının bir zorunluluk teşkil ettiğinden bahsedilerek, onları meseleye bir şekilde dâhil etmek gerekir.

Şayet Avrupalı devletler, bu girişime destek verirlerse o zaman İngiltere ile gayri resmi bir şekilde dostane temaslar yapılarak, Osmanlı Devleti'nin niyetinin diğer devletleri için içine sokmadan, meseleyi İngiltere ile arasında halletmek olduğu kanaati bildirilmelidir. Böylece her iki tarafı da minnet altında tutarak, hangi taraf daha faydalı olacaksa ona göre davranılmalıdır.

Eğer İngilizler müzakereye yanaşmazlarsa, sıkıntılı dönemlerde Osmanlı Devleti'nin her türlü hukukunu muhafaza etmek üzere yapılacak girişimlerde kimsenin bir şey söylemeye hakkı olmadığı hususu temin edilmiş olur.

Şayet anlaşmaya yanaşılırsa, gerek Mısır gerek Sudan üzerindeki padişahın hükümlerinin haklarının hem şimdi hem de gelecekteki masumiyeti hususunda etraflıca düşünülerek bir mukavele imzasına adım atılmış olur.

Mehmed Muhsin, Mısır'daki yedi yıllık tecrübesini hatırlatarak şayet İngiltere bu anlaşmayı kabul ederse, anlaşma şartlarının neler olması gerektiğini padişaha arz edebileceğini de raporunda beyan etmiştir.

İkinci çözüm, Hidivi elde etmekle mümkün olabilir. Mehmed Muhsin'e göre, meselenin en kestirme yolu budur. Çünkü İngilizlerin Mısır'da gerek Tevfik Paşa, gerek Abbas Hilmi Paşa zamanlarında bu derece nüfuz kazanmış olmaları, adamları vasıtasıyla Hidivi elde etmiş olmalarıyla mümkün olmuştur. O'na göre, "...evveleminde Hidivi İngilizlerin kucağından koparıp kendimce emniyet-i tam husulünden sonra saltanat-ı seniyyenin Mısır'a olan hesabını hâl ve zaman ve imkân müsaadesi nisbetinde görmek..." gerekir.

Devamında bu işin gizli tutulması icap ettiğini dile getiren Mehmed Muhsin, konunun sadece padişahın güvendiği birkaç kişi tarafından bilinmesi gerektiğini söyler. Mısır fevkalade komiserliği vazifesini icra eden paşanın da durumdan haberdar edileceği ancak gerektiğinde gizliden gizliye görüleceği, ama görünüşte ondan da saklı tutuluyormuş gibi yapılarak Hidiv ile gizli iletişime geçilmesini önerir. Bu yol açıldığında Hidivi istenilen noktaya getirinceye kadar böyle davranmak gerekir.

Üçüncü çözüm yolu ise kuvvet kullanımıdır. Bu iki şekilde olabilir. Ya İngiltere'nin doğuda Rusya ile ilişkilerini kesmesi beklenebilir yahut hiç beklemeden de yapılabilir. Birincisi İngilizlerin Rusya ile münasebetini kesmesini beklemek birkaç sene sürebilir. Çünkü yakın zamanda Rusların Pamir bölgesine saldırısı olduğunda İngiltere, oldukça ağırdan almış ve olaya kayıtsız kalmıştı. Eskiden olduğu gibi onların ehven-i zararın yani en az zararlı olanı seçme politikasını sürdüreceği tahmin edilir. İngiltere'nin böyle olur olmaz meseleler yüzünden Rusya ile savaşı düşünmesi imkânsızdır.

Bu durumda ikinci seçenek devreye girer ki, vakit kaybedilmeksizin askeri müdafaa noktaları gözetilerek, Şam'dan güneye doğru bir demir yolu hattı inşa edilmeli

ve hat Akabe'ye kadar uzatılmalıdır. Böyle bir hattın mümkün olduğu süratte döşenmesi teşebbüsünün fiiliyata geçirildiği, İngilizler tarafından görüldüğünde Osmanlı Devleti ile o derece bozuşmak işlerine gelmeyecektir. Bu nedenle de Mısır meselesinde bir anlaşma cihetine gitmeleri ihtimal dâhilindedir.

İngilizler, Ruslarla meşgul olmadıkça Osmanlı'nın da onlarla bozuşması pek de menfaatli bir yol değildir. Bu yüzden işe ciddi bir teşebbüs rengi giydirilmekle beraber, zamana ve politikanın seyrine bakılmalı ve İngilizlerle savaş derecesine gelmemeye dikkat edilmelidir.

Dördüncü çözüm yolu, Mısır meselesinde menfaati olduğu düşünülen devletleri ileri sürerek, önceki tutumlarını şikâyet derecesine vardırarak girişimlerde bulunulmalıdır. Diğer taraftan da Mısır'daki gençler ve onlar gibi milli hisleri olanların, yavaş yavaş ve gayet gizli şekilde ve uygun biçimde milli duyguları tahrik edilmelidir. Akabinde devletlerarasındaki politik ilişkilerin uygun zamanı kollanarak, birdenbire kimsenin bilgisi olmadan askeri güçle müdahale ederek işi savaş derecesine vordırmayıp meseleyi kesin olarak çözmek gerekir.

Sonuç

XVI. Yüzyılda fethedilişinden I.Dünya savaşına kadar Osmanlı idaresinde kalan Mısır, XIX. yüzyıl boyunca çeşitli sıkıntılı dönemler geçirdi. Şüphesiz bunlardan en büyüğü 1882'deki İngiliz işgaliydi. Hindistan yolunu emniyete alma endişesiyle hareket eden İngiltere, bu işgalle Kuzey Afrika'yı sömürgeleştirmeye başladı. Osmanlı tahtında oturan ve Mısır'ı İngilizlere kaptırmak istemeyen II. Abdülhamid, uluslar arası boyut kazanan meselenin Osmanlı lehine çözülmesi için politikalar geliştirdi. Bu bağlamda Mısır'a atanan Yüksek Komiserlik heyetinden çeşitli raporlar istedi.

İncelenilen bu layiha da, bu istek doğrultusunda hazırlananlardan biridir. Raporun yazıldığı 1892 yılında, İngiltere yaklaşık on yıllık işgalini sürdürmekte ve bir türlü tahliyeyle yanaşmamaktaydı.

Mehmed Muhsin, layihasını Mısır yöneticileri ve Mısır'daki kurumlar üzerine şekillendirmiştir. Yöneticileri, Avrupa'da eğitim görmüş olmalarının bir sonucu olarak Osmanlı saltanatına bağlı olmak istemeyenler olarak tanıtmıştır. Mehmed Ali Paşa hanedanının öteden beri halifeye ve Osmanlı hanedanına karşı bir husumet içinde olduklarını ve bunlara güvenerek yeniden Osmanlı egemenliğinin tam manasıyla tesis edilemeyeceğine işaret etmiştir. İşgal sonrası İngilizlerin hemen her kuruma hâkim olmaya çalıştıkları ve halkın hoşnutluğunu kazanacak bir takım teşebbüslerde bulduklarını belirtmiştir.

Son dönemde Mısır'da meydana gelen siyasi gelişmeleri hatırlatan Mehmed Muhsin, ekonominin bozulduğunu, kurumların sıkıntı içinde olduğunu, üst düzey idarecilerin Batı hayranı olduklarını ifade etmiştir.

Mehmed Muhsin'in en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de Mısır yöneticileri ile Mısır halkının düşünce farklılığıdır. O'na göre idareciler her ne kadar Batılı gibi düşünüyor ve davranıyorlarsa da Mısır halkının büyük bir kısmı Osmanlı halifesine ve saltanatına bağlılığını devam ettirmektedir. Bunun farkında olan İngilizler, kendi lehlerine çevirmek için azami gayret sarf etmekte ve ileri gelenlere bir takım taltifler yaparak onların gönlünü kazanmaya çalışmaktadır.

Meselenin savaşız bir şekilde çözülebilmesi için kendince önerilerde bulunan Mehmed Muhsin, Mısırlı gençlerin milli ve manevi hislerinin harekete geçirilerek İngilizlere karşı bir milli heyecanın uyandırılabilceği ihtimali üzerinde durmuştur. Diplomasi alanında tercih edilebilecek birkaç seçeneğin varlığını söyleyen Mehmed Muhsin'e göre, sorunun çözümünün en kestirme yolu, yıllardan beri İngilizlerin yaptığı gibi Mısır Hidivini elde etmektir.

Bütün bu öneriler ve çözüm yollarının padişah tarafından değerlendirildiği ve gerekli girişimlerde bulunulduğu düşünölmektedir. Ancak hiç biri istenilen etkiyi gösterememiş olmalı ki, Mısır'da arzu edilen başarı sağlanamamış ve bir Osmanlı toprağı olmaktan çıkışı engellenememiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE), nr. 127/85; 128/141, 28/140 .

BOA. DH.SAİD.d., nr.002/200.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, sadeleştiren Dünder Günday, Üçdal Neşriyat İstanbul 1993.

Aksüt, Ali Kemâlî; *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1944.

Akşin, Sina; "Fransız İhtilalının II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XLIX, Sayı 3, Ankara 1995, ss.23-29.

Altundağ, Şinasi; *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyamı Mısır Meselesi 1831-1841*, I.Kısım, TTK Yayınları, Ankara 1945.

Altundağ, Şinasi; "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüt", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I, sayı 2, Ankara 1943, ss.33-45.

Avcı, Cesim; "Mısır (Bizans Dönemi)", *D.İ.A.*, XXIX, Diyanet Yayınları, Ankara 2004, ss.557-559.

Bostan, İdris; "Muhammed Hilal Efendi'nin Yemen'e Dair İki Layihası", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 3, İstanbul, 1982, ss. 301-326.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul 1342.

Çadircı, Musa; II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Lâyiha: "Heyet-i Teftişiy'e'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", *OTAM*, Sayı 3, Ankara 1992, s. 413-485.

Donal Scott Buchanan, *The British Invasion Of Egypt And The Political Press, 1882*, Texas Tech University Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, USA 1997.

Darkot, Besim; "Mısır", *İ.A.*, VIII, 3.Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1979.

Diñer, Celal; "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler*, V-VII, sayı 8-12, 1968-1971, ss.

157-162.

Ercan, Yavuz; "Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 2, Ankara 1991, s.73-125.

Erkoçoğlu, Fatih; "Bandırmalızâde Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, El-Fellah Ceridesi Matbaası, Kahire 1312/1894", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, XLIII, Sayı 2, Ankara ss.497-503.

Gökbilgin, M.Tayyib; "Navarin", *İ.A.*, IX, MEB Yayınları, İstanbul 1964, ss.127-135.

Görgün, Hilal; "Mısır (Tarih)", *DİA*, XXIX, Diyanet Yayınları, Ankara 2004, ss.555-557.

Göyünç, Nejat; "Trablusgarp'a ait Bir Layiha", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul 1980, s. 235-256.

J.H.Kramers, "Mısır (Osmanlılar Devri)", *İ.A.*, VIII, 3.Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1979, ss.243-250.

J.H.Kramers, Köprülü, O.Fuat; "Tevfik Paşa", *İ.A.*, XII/I, 2.Baskı, İstanbul 1979, ss.212-213.

İrtem, Süleyman Kâni; *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen ve Hicaz Meselesi*, Yayına hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, VII, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Kızıltoprak, Süleyman; "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.57-69.

Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi: 1882-1887*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortadoğu Ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Siyasi Tarih ve Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarından İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, çev. Ali Benli, Macit Karagözlü, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, I-II, sadeleştiren Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara 1992.

Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, II, Çev. Nilüfer Epçeli, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2005.

Şahin, İlhan; "Abbas Hilmi II", *D.İ.A.*, I, Diyanet Yayınları, İstanbul 1988, ss.25-26.

Şamdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mer'i't Tevarih*, İstanbul 1338.

Uçarol, Rifat; *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Yayınları, Ankara 1988.

W. M. Flinders Petrie, *History of Egypt*, Volume I, Newyork 1902.

Yaramış, Ahmet; “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883 – 1907)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, IX, sayı 2, Aralık 2007, Afyonkarahisar 2007, ss.121-130.